

Сутність та ознаки набувальної давності у приватному праві Риму.

В Цивільному кодексі України вперше з'явився інститут набувальної давності, аналогів якого у вітчизняному законодавстві не було. З метою більш ефективного використання даного інституту цивільного права ми звернемося до історичних здобутків приватного права римської держави, розглянемо юридичні трактати таких правників тієї епохи як Цицерон, Гай, Юстиніан.

В той же час ці питання були розглянуті Савельєвим В.А. у роботі “Римское частное право: Проблемы истории и теории”, Новицьким І.Б. у роботі “Основы римского гражданского права”, Підпригорою О.А. у праці “Римське приватне право” та іншими дослідниками римського приватного права.

У даній статті ми охарактеризуємо сутність та ознаки набувальної давності у приватному праві Риму, а також проаналізуємо розвиток даного правового інституту з урахуванням періодизації римського права. Метою нашого дослідження є ознайомлення з досвідом застосування норм набувальної давності у цивільно-правових відносинах римської держави для застосування цих положень у правозастосовчій практиці сучасного українського суспільства.

Введення поняття давнісного володіння в практику римського права пов'язано безпосередньо з питанням про судовий захист власності. Варто розрізняти найдавнішу узукапію — *usus auctoritas* і пізнішу - власне узукапію.

Основним джерелом дослідження узукапії найдавнішого періоду є фрагмент із “Топіки” Цицерона, включений у XII таблиць (таблиця VI, 3), у якому сказано: “...*usus auctoritas* у відношенні земельної ділянки встановлювалась у два роки, у відношенні всіх інших речей - в один рік”¹. Такі відомі дослідники римського права, як М.Казер та Г.Діюшді вважають, що *usus auctoritas* була не засобом придбання права власності (як пізніша узукапія), а головним чином процесуальним засобом, положенням, що відносилось до доказового права в процесі про право власності на річ². Дійсно, ми повинні визнати це положення, адже в іншому разі ми прийдемо до висновку, що в період раннього римського права вже існував такий спосіб набуття права власності як давнісне володіння.

Дійсне і постійне користування річчю звільняло її володільця від доведення титулу на цю річ у випадку пред'явлення проти нього віндикаційного позову. Інші функції найдавнішої узукапії також носять процесуальний характер.

Про дві з них нам повідомляє Гай: “...за законом XII таблиць не підлягають давності крадені речі”, “...речі мансірі, що належали жінці, яка знаходилася під опікою агнатів, не підлягали давності, окрім випадку, коли жінка передавала такі при участі і за згодою опікуна...” (Інституції. II, 45-47)³.

У передкласичному періоді здійснюється формування двох видів володіння у “добрій вірі” (добросовісного) і давнісного⁴, що підтверджується створенням у I ст. до н.е. особливого юридичного засобу захисту — публіціанського позову. Гай пояснює цей механізм таким чином: “...хто, не встигнувши ще придбати річ шляхом узукапії, передану йому на належній підставі, відшукує її судовим порядком, позбавившись володіння нею, але так як він не може вимагати її як належну йому по квіритському праву, то передбачається, що він придбав її у власність на підставі узукапії...” (Інституції IV, 36)⁵. Отже, цей позов був побудований з використанням особливого прийому римських правників — юридичної фікції. А саме, припускається, що володілець набув річ на підставі давності й, таким чином, як би став її власником.

Первісна формула преторського едикту передкласичного періоду, що стосувалась публіціанського позову, нам не відома. Однак, до нас дійшов відповідний фрагмент преторського едикту в переказі Ульпіана: “Претор говорить: “Коли хто-небудь вимагає те, що в силу належної підстави передане йому від невласника і ще не засвоєно за давністю, — я дам суд” (Дігести. 6, 2, 1)⁶. Аналіз даної правової конструкції надає нам підстави стверджувати, що публіціанський позов був створений свого часу для тих володільців речей, які ще не набули права власності на них, але чиї інтереси потребували більш ефективного і стабільного правового захисту, ніж захист за допомогою тимчасових преторських наказів-інтердиктів.

У розглянутий період істотних змін зазнає найдавніша узукапія. Відбувається її трансформація з процесуального засобу в речово-правовий спосіб

придбання квіритської власності. Римська узукапія, особливо в передкласичному і класичному праві, мала тісний зв'язок з передачею речі. Узукапія була визнана як самостійний юридичний інститут римського права у II ст. до н.е. Про зміну її функцій говорить сам термін: *usus+capio* (придбання (за допомогою) користування). У цей час формуються основні умови узукапії: належна підстава і “добра віра”. При збереженні цивільних строків володіння (один рік — для рухомих і два роки — для нерухомих речей) і дотриманні зазначених умов речі, які придбані не цивільними способами (наприклад, без манципації), чи не від квіритського власника, крім крадених, одержували статус квіритської власності. (Гай. Інституції. II, 41-43)⁷.

У зв'язку з суттєвим зростанням рабоволодіння в II ст. до н.е. виникли соціально-економічні умови створення нового юридичного інструменту закріплення в майні набувачів маси робочої сили (рабів) без дотримання встановлених традицій. Тому і була створена римськими юристами в передкласичному праві конструкція так званої бонітарної або преторської власності. У відповідності з нею набувач не мав права цивільної власності, але визнавався претором, тобто мав преторську власність.

Римляни схилились до визнання власності за квіритським правом та простого власника (Гай. Інституції. II,40)⁸. Це пов'язано з тим, що так звана бонітарна власність носила тимчасовий характер. Після закінчення одного або двох років бонітарний власник речі здобував, використовуючи інститут узукапії, статус квіритського власника.

У зв'язку з подальшим визначенням права приватної власності (II-III ст. н.е.) у класичний період подальшого розвитку набув інститут узукапії. Здатність бонітарного володіння до узукапії надає можливість сформулювати наступні ознаки. По-перше, суб'єктами бонітарного володіння могли бути тільки римські громадяни (квірити)⁹. По-друге, таке володіння носило тимчасовий характер. По-третє, дана юридична конструкція передбачала наявність доброї віри з боку бонітарного володільця. Щодо останньої ознаки, то необхідно пояснити, що під доброю вірою римляни розуміли віру давнісного володільця в те, що його

володіння законне. Тобто, мовою сучасності добру віру слід розуміти саме як добросовісність володільця.

Бонітарному володільцю, як і кожному цивільному володільцю, що має право на набуття власності за давністю володіння, в I ст. до н.е. було надано особливий судовий засіб – публіціанський позов.

У класичний період римського права інститут набувальної давності мав подвійний характер на ґрунті розходження *ius civile* (цивільне або квіритське право) і *ius gentium* (право народу). У *ius civile* набувальна давність (узукапія) визнавалась ще в епоху XII таблиць.

У провінційному едикті з'явився інший вид давності *longi temporis praescriptio*, призначення якої полягало в тому, щоб поширити дію давності по суб'єктах на peregrini, по об'єкту — на провінційні землі. Строки цієї нової давності були більш тривалі: 10 років, якщо набувач за давністю й особа, якій у зв'язку з давнісним володінням загрожує втрата права, живуть в одній провінції (між присутніми), і 20 років, якщо ці дві особи живуть у різних провінціях (між відсутніми).

Юстиніан у післякласичний період об'єднав ці два види давності. В результаті умови набуття права власності за давністю у кінцевому вигляді визначалися у такий спосіб: а) необхідне володіння річчю; б) воно повинно бути добросовісним; в) володіння повинно мати законну підставу, що могло б само по собі привести до придбання права власності, якби не перешкодила цьому якась зовнішня перешкода; г) володіння повинно продовжуватися у відношенні рухомих речей три роки, у відношенні нерухомих— 10 чи 20 років (у залежності від місця проживання суб'єктів); г) нарешті, необхідна була здатність речі до придбання за давністю¹⁰.

Дамо характеристику зазначеним умовам згідно положень юстиніанового права. Володіння річчю повинно бути у вигляді власності, тобто володільець повинен відноситись до неї як до своєї власності й таке відношення повинно продовжуватись протягом давнісного строку. При цьому можливі випадки, коли набуття шляхом давності наявне при відсутності юридичного володіння. Зокрема,

давністю користується заставодавець, який віддав свою річ у вигляді ручної застави, хоча в нього немає юридичного володіння, доки річ знаходиться у володінні заставодержателя. Разом з тим, хто вбудовує у свою будівлю матеріал, що знаходився в його давнішому володінні, утрачає тим самим володіння ним, але давніше володіння ним не закінчується, адже фактичне панування над річчю залишається.

Володіння в добрій вірі (*bona fides*) займало одне з провідних місць в давнішому володінні. Необхідно було вважати себе правомочним на придбання речі. При купівлі, наприклад, добра віра повинна бути наявна як при здійсненні купівлі, так і при здійсненні традиції. При придбанні за іншими угодами достатньо, щоб добра віра була у набувача при придбанні володіння.

Під титулами розумілись події, які надають самому придбанню володіння на правах власності видимість правомірності. Переважно це були угоди як двосторонні (купівля, дарування), так і односторонні, зокрема, відказування, які приводять до придбання володіння. У більш ранній період римського права вважалось, що юридичні угоди тільки тоді можуть бути титулом давнішого володіння, коли вони дійсні, тобто недолік угоди полягає тільки в недостатності права правопередника. Імператорська епоха відмовилась від цього погляду. У цей період визнавались й недійсні угоди, які тільки укладені фактично.

Охарактеризуємо здатність речі бути “давнісною”. Якщо річ не може бути об'єктом приватної власності, то вона й не може бути набута за давністю. Поряд з цим багато об'єктів, які знаходяться в приватній власності, вилучені з під дії давності¹¹. Визначимо категорії останніх.

1). Крадені речі не підпадають під дію давності до того часу, доки вони не повернені під владу власника. Тобто, навіть добросовісні володільці не можуть набути річ за давністю, незалежно, отримали вони її від злодія чи ні.

2). Речі, які одержані із застосуванням сили, не підлягають давності.

Однак, Юстиніан указує на те, що якщо навіть закон забороняє давніше володіння краденими й насильно захопленими речами, то це не для того, щоб сам злодій чи особа, що насильно захопила річ, не могли набувати права власності за

допомогою давнісного володіння (вони володіють не добросовісно), а для того, щоб ніхто інший не мав права набувати права власності на цю річ за давністю, хоча він і придбав її добросовісно¹².

3). Речі, які одержані посадовими особами шляхом вимагання, теж не підлягають давності.

4). Спірні земельні межі не підлягають давності.

5). “Речі, які належать імператорській казні, не можуть набуватись за допомогою давнісного володіння”¹³.

6). Речі, що належать неповнолітнім, не підлягають давності.

При характеристиці давнісного володіння у римському праві необхідно зупинитись на спадкоємстві, сингулярному правонаступництві, перериванні та призупиненні перебігу строків володіння.

Спадкоємець та особа, що займає його місце, замінюють свого спадкодавця у давнісному володінні. Тому не йде мова про початок нового давнісного володіння, а продовжується старе. Згідно закону тих часів, почате спадкодавцем давнісне володіння продовжувалось його спадкоємцем, навіть у випадку відсутності добросовісності останнього.

Акцесія або складання строків володіння наявна у випадку сингулярного правонаступника. Перебіг давності в цьому разі починається з початку. Реквізити давності володіння, зокрема добросовісність, повинні бути і в правонаступника. Такий правонаступник може зарахувати час, протягом якого провів його попередник, до часу свого володіння у випадку, коли його володіння безпосередньо примикає до володіння правопопередника. У випадку подібного зв'язку володіння більш віддалених правопопередників також може бути включене до загального часу давнісного володіння¹⁴.

Юстиніановим правом визначені такі підстави переривання давності:

1) втрата володіння, яка мала місце протягом давнісного часу. Переривання наявне й тоді, коли володілець витісняється сторонньою особою, яка не мала на це права;

2) звернення з позовом про порушення права власності. У цьому випадку давність переривається, навіть якщо позов не задовольняється. Переривання давності при цьому має відносний характер, адже воно корисне лише позивачу. Тому, якщо позивач є неправомочною особою щодо подання позову про порушення права власності, то переривання давності у відношенні до бездіяльного власника речі не відбувається.

Також характерним для давності того часу є наявність обставин, які призупиняють її перебіг на період існування певних перешкод. Зокрема, про такий факт можна говорити при забудові матеріалів власника в чужу будівлю, тоді позов останнього юридично затримується.

У цей період (при імператорі Юстиніані) у результаті неперервного володіння річчю протягом 30 років право власності визнавалось навіть у випадку відсутності законного титулу, тобто “справедливої підстави володіння” (так звана екстраординарна набувальна давність). А попередній вид давнісного володіння називають ординарним, який утворився з узупації¹⁵.

Введення так званого екстраординарного давнісного володіння в праві Юстиніана було здійснене після об'єднання узупації та *longi temporis praescriptio*. При упровадженні даного поняття Юстиніан у першу чергу мав на увазі розширення наслідків позовної давності. Тому головною умовою застосування цього інституту вважався не початок давнісного володіння, а початок позовної давності.

Перебіг екстраординарного давнісного володіння починається з того часу, коли позов про право власності може бути пред'явлений, а закінчується за правилами 30-річної, у виключних випадках - 40-річної давності. Перебіг часу екстраординарного давнісного володіння закінчується зі спливом останнього дня як і для позовної давності. Переривання позовної давності відповідно включає й переривання екстраординарного давнісного володіння.

Як було вже згадано раніше, титул при екстраординарному давнісному володінні не вимагається. Однак, необхідною умовою набуття права власності за давністю володіння є його добросовісність. При цьому допускаються випадки

помилковості доброї віри, зокрема, незнання закону. Ця обставина використовувалась Юстиніаном для захисту багаторічного володільця.

Речі, які не підлягають звичайному давнісному володінню (ординарному), відповідно можуть бути задавненими за допомогою екстраординарного давнісного володіння. Разом з тим, майно, яке не може бути об'єктом приватної власності, також не може бути набутих шляхом екстраординарного давнісного володіння. Об'єкти, у відношенні яких не перебігає строк позовної давності, не є предметами і екстраординарного давнісного володіння.

Таким чином, римське право досить повно надало характеристику давнісного володіння.

Отже, під давнісним володінням у Римі розумілось набуття права власності шляхом володіння річчю протягом визначеного законом часу. Цим охарактеризовано суть даного інституту, адже підставою давнісного володіння не є наявність титулу або добросовісності, які були встановлені пізніше для того, щоб давнісне володіння не набувало перебільшеного значення на противагу чесності.

Пізніше з'явилися титул, обставини, які виправдовують набуття володіння, а також добра віра з боку давнісного володільця, чого стала вимагати більш розвинута, гуманна свідомість.

Найдавніший вид давнісного володіння (узукапія) був доступний лише в квіритському праві. У зв'язку з чим виникла так звана давність від провінційних едиктів (*longi temporis praescriptio*), яка використовувалась відносно провінційних земель та для позначення набутих перегринами речей. У східно-римській імперії право давнісного володіння визнавало як узукапію (для рухомих речей) так і *longi temporis praescriptio* (для нерухомих речей).

Пізніше Юстиніан надав можливість добросовісному набувачу право віндикації у випадку втрати володіння, якщо він проволодів річчю протягом 30-річної або 40-річної давності, тобто створив екстраординарне давнісне володіння.

Перспективним дослідженням даного напрямку у подальшому є застосування положень римського права при тлумаченні та використанні на практиці норм нового Цивільного кодексу України щодо набувальної давності.

1. Памятники римского права: Законы XII таблиц; Институции Гая; Дигесты Юстиниана. - М., 1997.- С. 8. 2. Савельев В.А. Римское частное право: Проблемы истории и теории. – М., 1995.- С. 38. 3. Памятники римского права: Законы XII таблиц; Институции Гая; Дигесты Юстиниана. - М., 1997.- С. 50. 4. Там само. - С. 49-51. 5. Савельев В.А. Римское частное право: Проблемы истории и теории. – М., 1995.- С. 69. 6. Там само. 7. Памятники римского права: Законы XII таблиц; Институции Гая; Дигесты Юстиниана. - М., 1997.- С. 49. 8. Там само. 9. Савельев В.А. Римское частное право: Проблемы истории и теории. – М., 1995.- С. 99. 10. Новицкий И.Б. Основы римского гражданского права. – М., 1972. – С. 116-118. 11. Дернбург Г. Пандекты т.1,ч.2. Спб., 1905. – С. 131. 12. Институции Юстиниана. М., 1998. – С. 107. 13. Там само. – С. 109. 14. Там само. 15. Дернбург Г. Пандекты т.1,ч.2. Спб., 1905. – С. 130.

Маковій Віктор Петрович - слухач магістратури Національної академії внутрішніх справ України.